

<http://dx.doi.org/10.16926/p.2016.25.46>

Irena MOTOW

Ponadczasowość inicjatyw reformatorskich Fryderyka Skarbkę w resocjalizacji

Słowa kluczowe: ponadczasowość, poprawcza funkcja kary, system penitencyjny, reformator.

Fryderykowi Skarbkowi (1792–1866), polskiemu ekonomistcie, prozaikowi i działaczowi społecznemu, przyszło żyć w burzliwych czasach. Młodość to lata przed powstaniem listopadowym – czas wojen napoleońskich i Księstwa Warszawskiego. Dojrzałość to okres „przedstyczniowy”, po utworzeniu Królestwa Kongresowego. Jego liberalny światopogląd na gospodarkę i zagadnienia społeczne – ukształtowany w czasach schyłku okresu polskiego oświecenia – nie ulegał zasadniczej reorientacji.

Fryderyk Florian Skarbek h. Abdank, potomek starej senatorskiej rodziny polskiej i zamożnej rodziny bankiera toruńskiego pochodzenia niemieckiego, urodził się 15 lutego 1792 roku w Toruniu przy ul. Mostowej 14, w domu Jakuba Fengerę, dziadka ze strony matki. Od 1798 roku mieszkał razem z rodzicami w Izbicy Kujawskiej. Po bankructwie i ucieczce ojca, przeniósł się z matką do – ocalonego z ruiny – majątku w Żelazowej Woli. Jego nauczycielem domowym był Mikołaj Chopin. Po ukończeniu Liceum Warszawskiego Samuela Bogumiła Lindego (1771–1847), studiował w Paryżu ekonomię polityczną, nauki administracyjne, historię, prawo kryminalne i języki. Pracę zawodową rozpoczął od bezpłatnej aplikantury w biurze ministra skarbu Tadeusza Matuszewicza (1765–1819). Po wypowiedzeniu wojny Rosji (1812), przez rok pracował w biurze tłumaczeń oficjalnej korespondencji Konfederacji Generalnej oraz Rady Ministrów. Potem przeniósł się na wieś do własnego majątku Orły, gdzie zaangażował się aktywnie w działalność samorządową¹.

¹ P. Myślakowski, A. Sikorski, *Osoby związane z Chopinem. Fryderyk Skarbek*, <http://pl.chopin.nicf.pl/chopin/persons/detail/id/2638> [dostęp: 18.09.2015].

Działalność naukową rozpoczął w 1818 roku na Wydziale Prawa i Nauk Administracyjnych Uniwersytetu Warszawskiego. Pełnił tam stanowisko profesora ekonomii i aktywnie działał w Warszawskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk. Swoje poglądy ekonomiczne o charakterze racjonalistycznym i liberalnym, postulujące postęp gospodarczy, rozwój oświaty i powściągliwe reformy społeczne, zawarł w dziełach pt. *Elementarne zasady gospodarstwa domowego*, *Gospodarstwo narodowe* i *O ubóstwie i ubogich*. Opisywał w nich i oceniał społeczeństwo z punktu widzenia polityka, ekonomisty i liberała².

Na polecenie ministra spraw wewnętrznych Tadeusza Mostowskiego (1766–1842) w 1828 roku rozpoczął Skarbek dwuletnią podróż do Niemiec, Danii, Holandii, Belgii, Francji i Austrii. Jego sprawozdanie z oglądanych zakładów dobroczynnych i więzień oraz projekt reformy resocjalizacyjnej wobec dorosłych i nieletnich ogłoszono drukiem w 1830 roku pt. *Zdanie sprawy z podróży po niektórych krajach Europy z polecenia rządu odbytej w zamiarze zwiedzenia zakładów dla ubogich i więzień*³. Wybuch powstania listopadowego zastał go w Petersburgu, gdzie na polecenie cara Mikołaja I przebywał, w celu zapoznania się z organizacją i działalnością tamtejszych szpitali, przytułków, instytucji dobroczynnych i więzień. Carski zakaz powrotu do kraju przedłużył jego pobyt w Rosji do marca 1831 roku⁴.

Po zamknięciu przez Rosjan Uniwersytetu Warszawskiego i zlikwidowaniu Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, F. Skarbek pozostał kompromisowym ugodowcem i nie angażując się politycznie w żadnym kierunku, rozwijał swoją reformistyczną działalność na polu szpitalnictwa, więzień i zakładów dobroczynnych. W tym czasie pełnił szereg funkcji: prezesa Rady Głównej Opiekuńczej Instytutów Dobroczynnych (1845), prezesa Dyrekcji Ubezpieczeń (1842–1855), dyrektora Wydziału Handlu i Przemysłu w Komisji Spraw Wewnętrznych, kierował Generalnym Towarzystwem Ogniowym, a w 1844 roku założył w Warszawie Główną Kasę Oszczędności⁵. Będąc za granicą na kuracji, w 1846 roku uczestniczył w pierwszej sesji I Kongresu Penitencjarnego we Frankfurcie nad Menem. Na udział w drugiej sesji, która odbywała się w 1847 roku w Brukseli i dotyczyła budowy więzień oraz wewnętrznej organizacji służby więziennej, władze carskie nie wydały zgody. 7 kwietnia 1846 r. – jak donosiła „Gazeta Warszawska” – car Mikołaj I nadał: „Fryderykowi Skarbkowi wraz z potomstwem jego prawym i w linii prostej, za 30-letnią gorliwą służbę i zna-

² F. Skarbek, *Jakim sposobem nauki gospodarstwa narodowego uczyć się i nauczać należy?*, [w:] tegoż, *Pisma pomniejszych*, t. 1, Warszawa 1936, s. 223.

³ D. Raś, *Rodziny ubogie i przestępczość od XVI do XX wieku. Warunki życia, badania psychologiczno-społeczne, dobroczynność i wychowanie młodzieży*, Kraków 2011, s. 32 i nn.; M. Czerwiec, *Więziennictwo. Zarys rozwoju więziennictwa*, Warszawa 1958, s. 63.

⁴ I. Motow, *Od cuchthauzu do Teaching Family Program, czyli ewolucja systemu resocjalizacji instytucjonalnej dla nieletnich w Polsce (na tle tendencji europejskich)*, Łódź 2008, s. 45.

⁵ M. Kalinowski, *Mokotowski Instytut Moralnej Poprawy Dzieci*, Warszawa 1998, s. 34; P. Myślakowski, A. Sikorski, dz. cyt.

komite zasługi na rzecz rozbudowy zakładów dobroczynnych i więziennictwa, tytuł hrabiego Królestwa Polskiego”⁶.

Począwszy 1854 roku, przez okres czterech lat pełnił funkcję dyrektora Komisji Sprawiedliwości. Po usunięciu przez namiestnika Michaiła Dmitrijevę Gorczakowa (1793–1861) z zajmowanego stanowiska, podał się do dymisji i odszedł na emeryturę. W roku 1861 w czasie tzw. *liberalnej* atmosfery w cesarstwie, car Aleksander II, zaproponował F. Skarbkowi udział w nowo utworzonej Radzie Stanu. Po raz pierwszy F. Skarbek w swoich stosunkach z carem i jego urzędnikami zrezygnował z ugodowej postawy i nie przyjął proponowanego stanowiska⁷. Zmarł 25 listopada 1866 roku.

W życiorysie F. Skarbka wiele miejsca zajmowała twórczość literacka. Pisał komedie i dramaty, wiele czasu poświęcał na tłumaczenia⁸. W swoich utworach ujmował problemy polskie na tle mieszczańskiej kultury Europy zachodniej. Twórczość ekonomisty była wyrazem jego poglądów na gospodarcze uwarunkowania rzeczywistości społecznej. Przemilczane w niej zostały tradycje historyczne i niepodległościowe. Jedynie w pracy pt. *Powiatki polskie* (1861) autor opisywał działania orężne polskiego wojska z czasów napoleońskich.

1. Kierunki zmian systemu penitencjarnego według założeń F. Skarbka

Filozofia J.J. Rousseau, działalność J.H. Pestalozziego i F.E. Fellenberga oraz nowe w Europie i w świecie koncepcje prawne i penitencjarne oraz bliskie stosunki ze Stanisławem Staszicem (1755–1826) zwróciły uwagę F. Skarbka na problem ubóstwa, zaniedbania moralnego i przestępczości w porzoborowej Polsce⁹. W pracy *O ubóstwie i ubogich* wskazywał na problemy społeczne leżące u podstaw rosnącego ubóstwa społeczeństwa.

Ubóstwo, niedbałość i zepsucie rodziców są przyczynami wkorzenia się drożnych nałogów u dzieci, i nieraz się zdarza, iż dlatego tylko stają się wczesnymi ofiarami występku, że nie było takiego, ktoby ich w wieku lekkomyślności i nieupamiętania na drogę cnoty wyprowadził¹⁰.

⁶ „Gazeta Warszawska” z dnia 2 maja 1846, nr 115, s. 1.

⁷ E.J. Dukaczewski, *Szkoły i zakłady specjalne dla dzieci trudnych w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Dzieje szkolnictwa i pedagogiki specjalnej*, red. S. Mauersberg, Warszawa 1990, s. 131.

⁸ K. Bartoszyński, *Fryderyk Skarbek (1792–1866)*, [w:] *Pisarze polskiego oświecenia*, Warszawa 1996, s. 886 i nn.

⁹ Z. Bugajski, *Więzienioznawstwo*, cz. 1: *Zarys nauki o karze*, Warszawa 1925, s. 46. Do rozważań F. Skarbka nad problemem przestępczości skłoniła książka J. Howarda, *O systemie więzień*, w której autor opisał tragiczny stan więziennictwa XVIII-wiecznej Europy. Skarbek zachwycony publikacją odniósł się do niej w pracy: *O więzieniach i stanie ich w naszym kraju*, cz. 1, www.polskietradycje.pl [dostęp: 18.09.2015].

¹⁰ F. Skarbek, *Odezwa do przyjaciół ludzkości o stworzeniu stowarzyszenia mającego zająć się dziećmi zaniedbanymi*, [w:] tegoż, *Pisma pomniejsze*, t. 2, Warszawa 1937, s. 192.

Przestrzegał, że niski poziom wiedzy społeczeństwa z zakresu ekonomii, „brak oświecenia i poznania tego, na czym rzeczywistość, oszczędność i rządność zależy”¹¹, prowadzi do niegospodarności i w efekcie do ubóstwa. Posługując się oświeceniową argumentacją filantropii, proponował Skarbek ochronny system społeczny dla ubogich. Uważał, że przede wszystkim praca, oszczędność i dobre zarządzanie są środkami do zmniejszenia ubóstwa i przestępczości. Szczególną rolę animatora zmian przypisywał administracji państwowej i instytucjom dobroczynnym. Pisał: „Nie zgodzę się na to, aby rzecz ubogich nie miała obchodzić prawodawstwa i administracji krajowej”¹². W swoim programie naprawy proponował objąć opieką najmłodszych i najstarszych, chorych i poszkodowanych przez los. Przewidywał bezpłatną pomoc szpitalną dla ubogich i reformę penitencjarną.

Sytuacja dzieci przestępczych na ziemiach polskich pod zaborami była trudna. Wbrew przepisom zawartym w *Kodeksie kar głównych i poprawczych* (1847), w praktyce z powodu ciasnoty, skazanych nieletnich nie izolowano od dorosłych więźniów. Dlatego też poglądy Skarbka na system odbywania kary przez osadzonych odnosiły się w równym stopniu do dorosłych i nieletnich. Sytuacją wyjściową do poszukiwań nowych rozwiązań wychowawczych wobec nieletnich była reforma systemów wykonywania kary pozbawienia wolności wobec dorosłych.

Po raz pierwszy swoje zainteresowania problemami penitencjarnymi wykazał Skarbek, wygłaszając na posiedzeniu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie referat pt. *O poprawie moralnej winowajców w więzieniach*. Nawiązywał w nim do postępowych idei *Projektu ogólnego i szczególnego ulepszenia administracji i stanu więzień publicznych w Królestwie Polskim*, ułożonego przez Ksawerego Potockiego¹³. Odwołując się do poglądów humanitarnego traktowania więźniów i łagodzenia kar J. Howarda, F. Skarbek w opublikowanym referacie sformułował założenia reformy systemu penitencjarnego na ziemiach polskich, proponując:

- funkcję poprawczą kary (Uważał, że celem kary oprócz odstraszania powinna być moralna poprawa więźniów),
- całkowite odosobnienie podczas odbywania kary („naprowadzony na drogę poprawy winowajca potrzebuje samotności [...] oddajmy go przemocy sumienia”¹⁴. Za najbardziej skuteczny uważał filadelfijski system celkowy odbywania kary),
- przeprowadzenie segregacji i klasyfikacji osadzonych według płci, rodzaju popełnionego przestępstwa i wieku (Proponując „rozdzielenie i rozgatunko-

¹¹ Tamże.

¹² J. Kurczak, *Filozofia społeczna Fryderyka Skarbka*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Philosophica” 5, 1988, s. 173.

¹³ A. Barczyk, P.P. Barczyk, *Wybrane zagadnienia historii resocjalizacji*, Kraków 1999, s. 74; D. Raś, *Rodziny ubogie*, s. 32; M. Czerwiec, dz. cyt., s. 63.

¹⁴ D. Raś, *Uwagi o więzieniach, zapobieganiu występkom i wychowaniu młodzieży. Wybór tekstów z XVI–XX wieku*, Kraków 2011, s. 95.

wanie więźniów”, wskazywał, że w więzieniach nie mogą obok siebie przebywać osoby skazane i aresztowane oczekujące na wyrok: „Sprawiedliwość, prawa człowieka, ustawy [...], każą rozróżnić obwinionego od winowajcy; wszystkie te względy i powody są zgwałcone, gdy pierwszy choć na chwilę tylko z drugim pod jednym mieści się dachem”¹⁵,

- oddzielenie nieletnich przestępców od dorosłych („[...] Przypuścić młodzież do obcowania ze starszemi zbrodniarzami jest to kształcić dla towarzystwa najzaciętszych i najszkodliwszych nieprzyjaciół”)¹⁶,
- zapewnienie stałego zatrudnienia osadzonym i zorganizowanie im pracy tak, by nie odczuwali przy jej wykonywaniu wstydu i hańby (Praca dla więźnia powinna być „[...]słodzeniem chwil w więzieniu trawionych i nagrodą za okazaną chęć poprawy”¹⁷. Uważał, że uzyskany i zaoszczędzony w więzieniu zarobek powinien ułatwić życie osadzonym, po opuszczeniu zakładu);
- profesjonalne przygotowanie i wysokie morale kadry więziennej, (wskazywał, że skuteczność systemu celkowego w dużej mierze zależy od właściwości moralnych i zdolności tych, którzy zostaną powołani do zrealizowania poprawy)¹⁸.

Praca i przedłożone w niej reformy zostały bardzo wysoko ocenione w recenzjach J.U. Niemcewicza i ks. Szaniawskiego¹⁹.

Wymagania Skarbka wobec systemu więziennego były nadzwyczaj surowe i wysoce humanitarne. Proponował powołanie specjalnego komitetu więziennego, jako odrębnej struktury zajmującej się reformowaniem systemu więziennictwa. Stawiał kadrze więziennej wysokie wymagania intelektualne i moralne:

Kto pragnie zająć się szczerze i skutecznie ulepszeniem losu i poprawą zepsutej części ludności kraju swego, ten powinien naprzód poznać bliżej tych ludzi, przypatrzeć się ich położeniu w więzieniach, czynić długo próby tego wszystkiego, co za granicą za wzorowe uznane zostało²⁰.

Wykluczał praktykowane w więzieniach wobec wszystkich osadzonych (w tym nieletnich) kary cielesne i cierpienia fizyczne. Sprzeciwiał się wykorzystaniu więźniów do robót publicznych, a propagował rozbudowę zakładów więziennych na potrzeby osadzonych. Dla młodocianych postulował założyć szkołę w więzieniu. Był inicjatorem budowy więzienia śledczego w Warszawie, które w założeniach miało charakter prewencyjny i diagnostyczny. Uważał, że „[...] więzień opuszczający więzienie powinien być jeśli nie lepszym, jak do niego wchodził, to przynajmniej nie gorszym”²¹.

¹⁵ Tamże, s. 93.

¹⁶ Tamże, s. 94.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ D. Raś, *O poprawie...*, s. 20; M. Czerwiec, dz. cyt., s. 67 i nn.

¹⁹ A. Barczyk, P.P. Barczyk, dz. cyt., s. 75.

²⁰ D. Raś, *Rodziny ubogie...*, s. 33.

²¹ F. Skarbek, *O poprawie moralnej winowajców w więzieniach*, „Pamiętnik Warszawski” 1822, t. 2, nr 2, s. 170–198.

Po odbyciu specjalnej podróży celem zwiedzenia zakładów karnych w Niemczech, Holandii i Francji oraz przeprowadzeniu inspekcji więzień krajowych, F. Skarbek utwierdził się w przekonaniu o słuszności swoich poglądów na celkowy system odbywania kary. Zafascynowany wynikami Instytutu Berlińskiego dla Poprawy Zaniedbanych Dzieci napisał na ten temat rozprawę *O Instytucie Berlińskim dla Poprawy Zaniedbanych Dzieci*. Wygłosił ją 15 grudnia 1825 roku na posiedzeniu Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (WTPN) oraz zaproponował powołanie podobnej placówki w Królestwie Polskim „[...] dla młodych winowajców, mniej jak 16 lat mających”. Swoją wypowiedź zakończył konstatacją: „Pomnijcie na to, że kto poprawia moralnie zepsute dziecko, ten wraca społeczeństwu użytecznego człowieka, a zmniejsza liczbę nieprzyjaciół jego”²².

Uważał, że pobyt nieletnich w więzieniu – miejscu hańby i naznaczenia – nie sprzyja poprawie i skutecznej resocjalizacji. Twierdził, że istniejące regulaminy więzienne, porządkujące pobyt osadzonych, oraz wspólne przebywanie więźniów w licznych grupach nie sprzyjają poprawie, a wręcz odwrotnie, są szkołą przestępczości. Wskazywał, że przeprowadzone reformy systemu penitencjarnego nie gwarantują poprawy, ponieważ nieletni wymagają innych warunków resocjalizacji, których podstawą jest opieka, edukacja przygotowująca do pracy i wychowanie moralne.

Argumentując zasadność powołania takiej placówki w Królestwie, opisał system wychowawczy Instytutu Berlińskiego, w którym dominowały troskliwy dozór, konsekwentnie stawiane wymagania, wychowanie moralne, nauczanie czytania, pisania i liczenia, łagodne traktowanie, wypełnienie czasu pracą. Szczególnie pokreślił w nim brak nagród za dobrze wykonane obowiązki²³.

2. Podjęte reformy

Otrzymałszy od ministra spraw wewnętrznych Tadeusza Mostowskiego (1766–1842) misję zreformowania więziennictwa, przystąpił do radykalnych działań w tym zakresie. Zafascynowany amerykańskim systemem penitencjarnym rozpoczął budowę nowoczesnych więzień celkowych. Trudności realizacyjne, związane z pełną izolacją osadzonego w systemie filadelfijskim, skłoniły Skarbka do przedsięwzięć w kierunku systemu auburnskiego²⁴, który zmodyfikował, zastępując przymusowe milczenie więźniów pracą i dozorem. Pierwszym

²² M. Kalinowski, dz. cyt., s. 53. F. Walczakiewicz, *Dzieje Instytutu Moralnej Poprawy Dzieci i Krótka historia Kościoła w Mokotowie*, Warszawa 1898.

²³ F. Skarbek, *Zdanie sprawy z podróży po niektórych krajach Europy z polecenia rządu odbytej, w zamiarze zwiedzenia zakładów dla ubogich i więzień*, Warszawa 1830.

²⁴ System celkowy auburnski zakładał stosowanie izolacji nocą, w ciągu dnia więźniowie przebywali razem ze sobą, ale mieli zakaz porozumiewania się.

krokiem Skarbka było przeniesienie warszawskiego „domu kary i poprawy” z budynku przerobionego z klasztoru franciszkańskiego do przystosowanego w tym celu gmachu byłego arsenału. W roku 1835 oddano do użytku „główny dom badań” w Warszawie przy ul. Dzielnej, odpowiadający dzisiejszemu więzieniu śledczemu. Więzienie liczyło 180 cel pojedynczych i 24 izby wspólne. W kolejnych latach wybudowano więzienie w Sieradzu (1836), Siedlcach (1844), Kaliszu i Płocku (1846)²⁵. Będąc zwolennikiem pracy więźniów wewnątrz zakładu i na ich potrzeby, założył w 1832 roku w Warszawskim Domu Kary i Poprawy fabrykę wyrobów konopianych na sienniki, ręczniki i ubiory letnie dla więźniów, zatrudniając do produkcji 160 osadzonych. W więzieniu sandomierskim pracowało 60 skazanych, a w Kielcach i Janowie 90 więźniów²⁶.

Podsumowując rezultaty wprowadzonych reform, wskazywał F. Skarbkę na dane statystyczne, które uzasadniały słuszność podjętych prac. Swoje wyniki reformatorskie zaprezentował podczas Kongresu penitencjarnego we Frankfurcie w 1846 roku. Wygłoszone tam tezy i argumenty o słuszności systemu celkowego, wsparte danymi statystycznymi i wzorową opinią o warszawskim „głównym domu badań” zostały z zainteresowaniem przyjęte przez uczestników kongresu.

Dopełnieniem dzieła wielkiego reformowania systemu penitencjarnego przez F. Skarbka było otwarcie w 1830 roku w Warszawie – wzorem berlińskiej placówki – Instytutu Dzieci Moralnie Zaniedbanych.

Znając doskonale realia Polski w tamtym czasie, zwrócił się F. Skarbkę do Rady Administracyjnej o pozwolenie na ogłoszenie w prasie *Odezwy do przyjaciół ludzkości*, w której apelował do narodu o pomoc w zebraniu funduszy na działalność placówki wychowawczej dla moralnie zaniedbanych dzieci. Równocześnie proponował powołanie dobroczyнного stowarzyszenia, którego zadaniem byłoby wspieranie działalności wychowawczej zakładu i gromadzenie funduszy. Apel spotkał się z gorącym przyjęciem. Powołano Towarzystwo Wspierające Instytut Moralnie Zaniedbanych, do którego swój akces zgłosili ks. Adam Czartoryski, hr. Andrzej Zamojski, Szczepan Wiśniewski, Paweł Dorantowicz, Andrzej Brzeziński, hr. Tadeusz Antoni Mostowski i Mirosław Henryk Makowski²⁷.

W „Kurierze Warszawskim” z lipca 1830 roku zamieszczono sprawozdanie Fryderyka Skarbka z przebiegu prac nad powołaniem Instytutu Moralnie Zaniedbanych Dzieci, przedstawiono Zarząd Towarzystwa i jego dotychczasową działalność. Dyrektorem Instytutu został działacz społeczny i zamiłowany pedagog, kochający młodzież Stanisław Jachowicz. O instytucie, jego celach i potrzebach informował on w wydawanym czasopiśmie dziecięcym „Dziennik dla Dzieci”. Za pomocą prostej formy językowej, zrozumiałej dla dzieci, przedstawił użyteczność placówki:

²⁵ Na rozbudowę więzień w 1838 r. przeznaczono 100 tys. zł, fabryk więziennych 122 366,16 zł, zob. Archiwum Główne Akt Dawnych, II Rada Stanu Królestwa Polskiego, *Raporta z czynności Wydziału Spraw Wewnętrznych za lata 1837 i 1838*, sygn. 105.

²⁶ M. Czerwiec, dz. cyt., s. 64; I. Motow, dz. cyt., s. 46; A. Barczyk, P.P. Barczyk, dz. cyt., s. 78.

²⁷ M. Kalinowski, dz. cyt., s. 54 i nn.; M. Kalinowski, J. Pełka, dz. cyt., s. 72 i nn.

[...] dzieci tyle nieszczęśliwe, że skutkiem złego przykładu i braku wychowania, choć małe jeszcze już bardzo złymi są, będą wszelkimi sposobami odzwyczajane od złego, naprowadzone na prostą drogę. Każde przyjdzie tam występne, nic nie umiejące, biedne, a wyjść będzie mogło cnotliwe, posiadające jakieś rzemiosło i sposób do życia. Tym sposobem w miejsce złodziei, łotrów, żebraków, na których by te dzieci wyszły i potem w srogich więzieniach nędzne życie wiodły, wyrósć mogą użyteczni, cnotliwi, pobożni i szczęśliwi ludzie²⁸.

Zakład zaplanowano na 50 miejsc. Uroczyste otwarcie placówki odbyło się 1 października 1830 roku. W dniu otwarcia w Instytucie było 10 wychowanków. Pieczę nad całym procesem wychowawczym i jego efektami sprawował dyrektor. Wspierali go zarządca administracyjny, wychowawca, nauczyciel i ogrodnik. Realizowany rozkład dnia – zgodnie z przekonaniem Skarbkę – wypełniał całkowicie czas wychowankom. Zajęcia przedpołudniowe wypełniono nauką języka polskiego, arytmetyki, religii, popołudniowe przeznaczono na naukę rzemiosł. Porządek dzienny dopełniały pogadanki dyrektora na tematy moralne, nabożeństwa i modlitwy. Przypuszcza się, że Instytut działał do 15 marca 1831 roku, albowiem S. Jachowicz złożył za ten okres sprawozdanie z działalności placówki. Jak informuje wzmianka zamieszczona w inwentarzu, sprawozdanie to wraz z innymi rękopisami S. Jachowicza złożono w Bibliotece Ordynacji Krasieńskich. Na temat dalszych losów dokumentu nic nie wiadomo²⁹.

Po upadku powstania Skarbek przy pomocy kilku członków dawnego stowarzyszenia przystąpił do reaktywowania placówki. Do 1862 roku Instytut wielokrotnie zmieniał swoją siedzibę. Rozpoczęcie budowy nowego gmachu, obok kościoła na Mokotowie, nastąpiło w 1834 roku. W Królikarni urządzono ogród doświadczalny, nazwany od imienia darczyńcy Ksawerów. W dniu 25 listopada 1862 roku nastąpiło uroczyste otwarcie Instytutu, który: „[...] jako pomnik serc szlachetnych, jest dowodem ofiarności ówczesnego pokolenia i będzie trwałą i cenną pamiątką w przyszłości”³⁰.

Strukturę organizacyjną Instytutu na przestrzeni lat regulowała instrukcja *Urządzenie wewnętrznego porządku i karności dla oddziałów moralnie zaniebanych dzieci przy Domu przytulku i pracy*, wydana 13 kwietnia 1835 roku przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych, Duchowych i Oświecenia Publicznego, podpisana przez dyrektora głównego komisji E. Gołowina. Jej pierwowzór stworzył F. Skarbek jako prezes Rady Głównej Opiekuńczej. Wzorowano się na placówce berlińskiej i nawiązano do systemu celkowego więziennego, którego Skarbek był zwolennikiem. Celem Instytutu było „zabieganie o moralną poprawę wychowanka, a środkami do osiągnięcia tego celu były nauki religijne i moralne”³¹.

²⁸ S. Jachowicz, *O dobroczynnym towarzystwie*, „Dziennik dla Dzieci” 1830, nr 61.

²⁹ W. Sala, *Trzysta lat służby dla dobra młodzieży zagrożonej*, „Opiekun Społeczny” 1838, nr 10, s. 20.

³⁰ M. Kalinowski, dz. cyt., s. 60; M. Kalinowski, J. Pełka, dz. cyt., s. 63.

³¹ W. Sala, dz. cyt., s. 19.

Do placówki kierowano wychowanków karanych sądowo lub policyjnie, ze złymi skłonnościami w zachowaniu, pozbawionych władzy rodzicielskiej i takich, z którymi rodzice nie mogli sobie poradzić. Po przybyciu do zakładu przebywali w odosobnieniu, do czasu rozmowy z dyrektorem. Wszyscy wychowankowie placówki byli jednakowo ubrani, w stroje z naszytymi numerami, co miało zapewnić dzieciom anonimowość po opuszczeniu Instytutu i ułatwić reintegrację ze środowiskiem lokalnym. Przez cały dzień podopieczni pozostawali pod ścisłym dozorem nauczycieli i wychowawców. Na noc, zgodnie z systemem auburnskim, zamykano ich do pojedynczych cel. Rodziców obowiązywał zakaz odwiedzin i przysyłania żywności. Zgodnie z ustalonym regulaminem wychowanek mógł opuścić zakład po wyraźnej poprawie i za zgodą Rady Opiekuńczej. W latach 1835–1862 liczba wychowanków w zakładzie wahała się od 38 do 50. Oprócz dyrektora, nauczycieli i wychowawców w Instytucie zatrudniano intendentę, ogrodnika i majstrów³².

System wychowawczy placówki nawiązywał do systemów instytutu z okresu przedpowstaniowego oraz więziennego. Zakres nauczania obejmował: język polski rosyjski, arytmetykę, geografę, religię i historię świata. Z rzemiosł uczono krawiectwa, szewstwa i ogrodnictwa. W późniejszym okresie rozbudowano ofertę – wychowankowie uczestniczyli w ćwiczeniach wojskowych i gimnastyce. W 1910 roku zalecenie organizowania ćwiczeń fizycznych więźniów wydano podczas odbywającego się w Waszyngtonie Międzynarodowego Kongresu Więziennictwa. Podkreślono na nim, że w placówkach penitencjarnych zajęcia ruchowe są środkiem do poprawy i utrzymania zdrowia fizycznego³³. Duże znaczenie w poprawianiu nawyków wcześniej przyswojonych przez wychowanków przywiązywano do pracy fizycznej. Postulowano dostosowanie jej do możliwości dziecka. Wychowankiem w pełni zresocjalizowanym był ten, który chętnie i dokładnie wykonywał zlecone prace. W tym okresie nie doceniano zalet samej pracy fizycznej. Uważano, że źródłem poprawy moralnej może być tylko nauka religii, posłuszeństwa i moralności. Zastosowany system celkowy nie przewidywał pozostawienia wychowanka (do czasu zamknięcia w celi na wypoczynek nocny) bez nadzoru, nawet podczas czynności intymnych.

W pracy wychowawczej z dziećmi przestrzegano zasady, w myśl której nie nagradzano dobrego zachowania i pracy zleconej, ponieważ uznano, że takie postępowanie jest normą społeczną. Za to system kar był niezwykle represyjny. Jako kary art. 15 instrukcji przewidywał pozbawienie posiłku, zakaz opuszczania celi, zamknięcie w celi z twardym łóżkiem o chlebie i wodzie na okres od 24 do 48 godzin, chłostę i inne³⁴. Każdemu wychowankowi prowadzono dokumentację, w której oprócz danych biograficznych zamieszczano wyniki obserwacji

³² M. Czerwiec, dz. cyt., s. 77 i nn.; M. Kalinowski, J. Pełka, dz. cyt., s. 60 i nn.

³³ M. Motow, *Wychowawcze aspekty kultury fizycznej i jej wykorzystanie w resocjalizacji nieletnich*, „Lider” 2006, nr 3.

³⁴ Tamże.

i odnotowywano postępy w resocjalizacji. Należy podkreślić, że w Instytucie, mimo jego surowości, nauczycieli zobowiązano do łagodności i poprawności w zachowaniu, sprawiedliwości w ocenianiu i dostosowania pracy fizycznej do możliwości dziecka. Podkreślano, jak ogromne znaczenie wychowawcze dla poprawy może mieć zdobyte zaufanie i przychyłność wychowanka.

Mimo sukcesów wychowawczych Instytutu, Skarbek zdawał sobie sprawę, że powołanie jednej placówki nie rozwiązuje problemu zaniedbanych moralnie dzieci, których w owym czasie było bardzo dużo. Za przyczynę takiego stanu rzeczy przyjmował brak zasad moralnych i starannego wychowania w środowisku rodzinnym, ubóstwo i niedostatek materialny. Powołany przez hrabiego Fryderyka Skarbka Instytut Moralnie Zaniedbanych Dzieci istniał prawie 137 lat. Został rozwiązany w 1967 roku.

3. Ponadczasowość idei i dokonań Fryderyka Skarbka

W tytule pracy mowa jest o ponadczasowości przeprowadzonych przez F. Skarbka reform. Tę ponadczasowość można dostrzec w różnych aspektach jego poglądów i działalności.

Prace naukowe F. Skarbka – ekonomisty i nauczyciela akademickiego – zapoczątkowały rozwój szkoły narodowej w ekonomii. Cechą ponadczasowości jego poglądów jest to, że prezentując swoje koncepcje teoretyczne, jednocześnie podjął próbę określenia ich wykorzystania w praktyce. Głównie zadanie nauki gospodarstwa narodowego to „poznać, co niedoli społecznej jest przyczyną”. Wykorzystując doświadczenie praktyczne w pracy naukowej, zwrócił uwagę, że pauperyzacji społeczeństwa sprzyja koncentracja dóbr w rękach niewielkiej liczby osób. W programie walki z pauperyzacją szczególną uwagę kierował na rozwój systemu oszczędności, dobroczynności i opieki społecznej. Wskazywał, że dążąc do zachowania poczucia tożsamości, należy rozwijać takie wartości, jak pracowitość, oszczędność, dobroczynność i tradycje narodowe.

Biorąc pod uwagę różnicę w czasie, jaka dzieli epokę Skarbka od czasów współczesnych, trzeba przyznać, że jego poglądy penitencjarne były bardzo postępowe, humanitarne i wyprzedzały znacznie epokę, w której żył. W czasie, w którym tworzył i reformował Skarbek, działali Ksawery Potocki, Julian Ursyn Niemcewicz, Stanisław Staszic czy Mirosław Henryk Nakwaski. Różniąc się w swoich założeniach teoretycznych dotyczących spraw społecznych, tworzyli strategię zmiany w systemie penitencjarnym, aprobując jednocześnie reorganizację i unowocześnienie systemu penitencjarnego w wykonaniu Skarbka. Przejawiająca się w poglądach i reformach Skarbka postępowość – od bezwzględnego poddania osadzonych najpierw oddziaływaniom systemu celkowego filadelfijskiego, poprzez dopuszczenie systemu auburnskiego i dla pogłębienia poprawy dopuszczenie osadzonych do wspólnej pracy z innymi więźniami – stanowi kanwę do opracowania systemu progresywnego w resocjalizacji.

Ponadczasowy jest jego pogląd dotyczący kształcenia i przygotowania kadr prawniczych, penitencjarnych i wychowawczych:

Przestępczość winna być koniecznie studiowana nie tylko z książek i na ławach uniwersyteckich wydziałów prawnych, ale również i nade wszystko w łonie samych więzień. Oto tam należy przejść specjalny kurs psychologii i psychopatologii. Dopiero tam przekonać się można, czy środki, które my stosujemy do chorób moralnych, są rzeczywiście odpowiednie dla ich uzdrowienia [...] i czy po długich i bezowocnych próbach nie znaleźliśmy się wobec konieczności, aby uciec się do innych środków dla powstrzymania zła i ochrony społeczeństwa³⁵.

Nieprzemijające są jego postulaty podkreślające potrzebę pozyskiwania, uwewnętrznienia i doskonalenia kultury ekonomicznej osadzonych i ubogich. Uważał, że wzrost świadomości ekonomicznej środowisk defaworyzowanych, poprzez edukację elementarną i przygotowanie zawodowe, przy rozwiniętym systemie opieki społecznej i dobroczynności, może przyczynić się do zmiany postaw, poglądów i zachowań. Postulując rozbudowanie funkcji opiekuńczych państwa, widział w nim gwaranta społecznej sprawiedliwości i ładu ekonomicznego. Pisał:

Aby zapewnić korzyści więzienia poprawczego, nie wystarczy chronić przestępcę przed zniesławieniem, niemal piętnem, którym otoczony jest od czasu skazania, trzeba nade wszystko opiekować się nim i ułatwić mu możliwość przejścia do życia uczciwego po jego wyjściu z więzienia³⁶.

Uniwersalne są jego poglądy dotyczące funkcji poprawczej kary, którą łączył z poczuciem bezpieczeństwa społecznego. Aktualne są postulaty przeprowadzania obserwacji i diagnoz w celu orzeczenia sprawiedliwej kary i dostosowania jak najlepszych metod oddziaływania resocjalizacyjnego.

Aktywne życie i działalność, jaką prowadził Fryderyk Skarbek, zagwarantowały mu poważne miejsce w historii ekonomii, literatury i resocjalizacji. Pojmował i propagował ekonomię jako naukę służącą wszystkim warstwom społecznym, a w praktyce realizował jej założenia. Pozostawił po sobie znakomity dorobek naukowy i literacki. Przede wszystkim zapoczątkował reformy w kierunku humanizacji systemu penitencjarnego i opieki nad dzieckiem ubogim, nieprzystosowanym społecznie i przestępczym. Dzieje Instytutu, który założył, są jak kartki podręcznika z historii wychowania dzieci niedostosowanych społecznie w Polsce. Na tle wydarzeń historycznych, w Instytucie kształtował się polski system wychowawczy wobec dzieci zaniedbanych moralnie i przestępczych.

³⁵ M. Czerwiec, dz. cyt., s. 82; D. Raś, *O poprawie...*, s. 21.

³⁶ Źródło: *Myśli niepokorne o więzieniach*, <http://resocjalizacja.org.pl> [dostęp: 7.11.2015].

Bibliografia

- Archiwum Główne Akt Dawnych, II Rada Stanu Królestwa Polskiego, *Raporta z czynności Wydziału Spraw Wewnętrznych za lata 1837 i 1838*, sygn. 105.
- Barczyk A., Barczyk P.P., *Wybrane zagadnienia historii resocjalizacji*, Kraków 1999.
- Bartoszyński K., *Fryderyk Skarbek (1792–1866)*, [w:] *Pisarze polskiego oświecenia*, Warszawa 1996.
- Biogram, Fryderyk Skarbek*, Internetowe Centrum Informacji Chopinowskiej, <http://pl.chopin.nifc.pl/chopin/persons/detail/id/2638> [dostęp: 10.10.2015].
- Bugajski Z., *Więziennictwo*, cz. 1: *Zarys nauki o karze*, Warszawa 1925.
- Czerwiec M., *Więziennictwo. Zarys rozwoju więziennictwa*, Warszawa 1958.
- Dukaczewski E.J., *Szkoły i zakłady specjalne dla dzieci trudnych w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Dzieje szkolnictwa i pedagogiki specjalnej*, red. S. Mauersberg, Warszawa 1990.
- Jachowicz S., *O dobroczynnym towarzystwie*, „Dziennik dla Dzieci” 1830, nr 61.
- Kalinowski M., *Mokotowski Instytut Moralnej Poprawy Dzieci*, Warszawa 1998.
- Kalinowski M., Pełka J., *Zarys dziejów resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 2003.
- Kurczak J., *Filozofia społeczna Fryderyka Skarbka*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Philosophica” 5, 1988.
- Motow I., *Od cuchthauzu do Teaching Family Program, czyli ewolucja systemu resocjalizacji instytucjonalnej dla nieletnich w Polsce (na tle tendencji europejskich)*, Łódź 2008.
- Motow M., *Wychowawcze aspekty kultury fizycznej i jej wykorzystanie w resocjalizacji nieletnich*, „Lider” 2006, nr 3.
- Mysłakowski P., Sikorski A., *Osoby związane z Chopinem. Fryderyk Skarbek*, <http://pl.chopin.nicf.pl/chopin/persons/detail/id/2638> [dostęp: 18.09.2015].
- Myśli niepokorne o więzieniach*, <http://resocjalizacja.org.pl> [dostęp: 7.11.2015].
- Raś D., *Rodziny ubogie i przestępczość od XVI do XX wieku. Warunki życia, badania psychologiczno-społeczne, dobroczynność i wychowanie młodzieży*, Kraków 2011.
- Raś D., *Uwagi o więzieniach, zapobieganiu występkom i wychowaniu młodzieży. Wybór tekstów z XVI–XX wieku*, Kraków 2011.
- Sala W., *Trzysta lat służby dla dobra młodzieży zagrożonej*, „Opiekun Społeczny” 1838, nr 10.
- Skarbek F., *Jakim sposobem nauki gospodarstwa narodowego uczyć się i nauczać należy?*, [w:] F. Skarbek, *Pisma pomniejszych*, t. 1, Warszawa 1936.
- Skarbek F., *Odezwa do przyjaciół ludzkości o stworzeniu stowarzyszenia mającego zająć się dziećmi zaniedbanymi*, [w:] F. Skarbek, *Pisma pomniejszych*, t. 2, Warszawa 1937.
- Skarbek F., *O poprawie moralnej winowajców w więzieniach*, „Pamiętnik Warszawski” 1822, t. 2, nr 2.

- Skarbek F., *O więzieniach i stanie ich w naszym kraju*, cz. 1, www.polskietradycje.pl [dostęp: 18.09.2015].
- Skarbek F., *Zdanie sprawy z podróży po niektórych krajach Europy z polecenia rządu odbytej, w zamiarze zwiedzenia zakładów dla ubogich i więzień*, Warszawa 1830.
- Walczakiewicz F., *Dzieje Instytutu Moralnej Poprawy Dzieci i Krótka historia kościoła w Mokotowie*, Warszawa 1898.
- Wiadomości krajowe*, „Gazeta Warszawska” z dnia 2 maja 1846, nr 115.

Timelessness of Fryderyk Skarbek’s reform initiatives in social rehabilitation

Summary

Fryderyk Skarbek (1792–1866), an economist, social activist and novelist, is known as the reformer of the prison system in the Kingdom of Poland and the founder of the Institute of the Children’s Moral Correction in Mokotów. The timelessness of his ideas and activities involves postulating a corrective function of punishment, segregation and prisons extension as well as the proposal to create a separate system of upbringing for juvenile delinquents and morally neglected children. His views, which are still a live issue, denote the need to develop an economic culture of the poor and the imprisoned as an element of the prophylactic system.

Keywords: Timelessness, correctional penalty function, prison system, reformer.